

Асардаги (E.1126.3) *خوى النجم* – *хава-ан-нажму* *يُلدوز بئى* – *йулдуз батты* сўзидаги биринчи у унлиси дамма ҳаракати орқали, *بئى* – *батты* феълидаги икки “т” ундоши ташдид билан, қисқа “и” касра белгиси билан ифодаланган, қиёсланг:

توشتى (ТП.23а.4), *باتتى يولدوز* (ТП.183а.3), *توشدى يولدوز* (ТП.26а.5), *يولدوز*

Айрим сўзлар аъъанавий шаклда бўлса ҳам, тўлиқ ҳаракатлар билан берилган. (E.115а.7) *كُون بئى* – *гарабат-аи-шамсу*, *غربت الشمس* – *батты* (E.1146.5) *رَسب في الماء* – *расаба фи-л-маи*, *بئى سَفَ ايجندا* – *батты сув ичинда*.

Юқоридаги иборалардаги *батты* феъли тўлиқ ҳаракатлар билан кўрсатилган. Қиёсланг: (ТП.1866.1) *جوكتى*, (ТП.25а.7) *باتتى سوغه*, (ТП.27а.7) *سفا*, *سفا*.

(E.1086.4) *مرى* – *мара*, *كُمان تئى* – *гумон тутти*. Қиёсланг:

(ТП.1776.2) *سيزيك انقالىتى* – *сизик анқа илти*, (ТП.19а.6) *كمانقا توشتى* – *гумонқа тушиди*, (ТП.24а.3) *سيزىندى* – *сизинди*.

Қўлёзма матнида асосан аъъанавий туркий матнлардаги каби ундошларнинг берилиши қоида-сига амал қилинган. Лекин қўш унли ва ундошларни ифодалашда араб тилидаги каби ташдид белгисини туркий сўзларда қўллаш ҳолати ҳам учрайди. Масалан, (E.113а.3) *مضى* – *мада латийатаху*, *نِيَّتِي تَبَارِدِي* – *ниййати тапа барды*. Қиёсланг: (ТП.184а.2) *نيت فيلغان بيركا*, *يَرْدِي حاجتفا* (ТП.266.1).

Қўлёзма матнида “г” товушини ифодалаш учун “ڭ” ҳамда “ك” шакллар қўлланил-

ган. Масалан: *يَتِيك قَليج* – *етиг қилич*, *مَنگُوا اينكان* – *мангу ингон*.

Матнда “в” товушини ифодалаш учун эса “ۆ” ҳамда “ف” шакллар қўлланилган. Масалан:

سفلو غ يغورث – *сувлук язурт*, *اوجي* – *авчи*.

П товуши эса “ب” ҳамда “پ” шаклларида қўлланилган. Масалан: *پشمش ات كفاج كا* – *кувачга пишмиш эт*, *بوستين دوز* – *пўстин дўз*.

Ж товуши эса ڭ шаклида берилган. Масалан: *نژداغ* – *ниждоғ ва бошқалар*.

Демак “Мукаддамату-л-адаб” “Ёзгат” нусхасидаги туркий сўзлик қатламини ўрганиш, унинг XII-XIII асрларга мансуб эканлигини кўрсатади. Қўлёзмадаги туркий сўзликнинг график хусусиятлари сифатида қуйидагиларни хулоса қилишимиз мумкин:

1. “Ёзгат” нусхасидаги туркий сўзлик бирикмаларида аввал от кейин эса кесим қўйилган. Бошқа қўлёзма нусхаларида эса аввал феъл кесим кейин эга қўйилганлигини кўриш мумкин.

2. Ушбу қўлёзмада бошқа қўлёмаларда учрамайдиган яъни ундош харфлар устида касра, дамма, ташдид белгилари қўйилган. Бу эса туркий сўзларни тўғри ўқилишини таъминлаган.

3. “Мукаддамату-л-адаб” асарининг “Ёзгат” нусхасидагина В товуши ڭ ҳамда Ф шакли, Г товушини ифодалаш учун ڭ ҳамда ڭ шакли, П товуши эса ب ҳамда پ шаклида, Ж товуши эса ڭ шаклида, З товуши эса ز, ذ, ڭ шаклларида берилганлигини кўра-миз.

ПАУЗАЛ ШАКЛНИНГ ФОНОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

ҚОСИМОВА САРВИНОЗ

Катта ўқитувчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада араб тили талаффузидаги паузал шакл ўрганилади. Унда Мовароуннахр тилиунослари тадқиқотлари асосида олиб борилган таҳлиллар натижасида “сўзларнинг паузал шакли” мавзуси мақсад қилиб олинади. Мақолада Замахшарийнинг грамматик асаридаги паузал шаклнинг фонологик хусусиятлари тадқиқот учун танлаб олинди.

Таянч сўз ва иборалар: паузал шакл, фонологик хусусият, эъроб, сукун, редукия, метатеза, палатализация.

Аннотация. Данная статья посвящена паузальной форме слов при произношении в арабском языке. Цель статьи – произвести анализ научных исследований языковедов Мовароуннахра по теме “паузальная форма слов”. В итоге выбрано фундаментальное грамматическое произведение Замахшари, так как в нем дан полный анализ фонологического аспекта паузальной формы.

Опорные слова и выражения: паузальная форма, фонологическая особенность, иъраб, флексия, редукция, метатеза, палатализация.

Summary. This article focuses on the correct pronunciation of the words of a pausal form. The purpose of this article is to analyze the scientific work of linguists Mavaraunnahr. Eventually, the selected fundamental grammatical work Zamaxshary provides a complete analysis of the phonological aspect pausal forms of words.

Keywords and expressions: pausal form, phonologic feature, the “E’rab”, the flection (inflection), the reduction, the metathesis, the palatalization.

Араб тилида морфология (сарф) сўзларнинг тусланишини ва турланишини, яъни ҳарфлар ва ҳаракатларнинг (қиска унлиларни билдирадиган 3 та ҳаракат – *фатҳа* “*ـَـ*”, *дамма* “*ـُـ*”, *касра* “*ـِـ*” ва *сукун* “*ـْـ*”) ўзгаришини, шунингдек, шу ўзгариш сабабли содир бўладиган сўзларнинг маъносидаги фарқларни ўрганади.

Араб тилидаги ташқи флексия сўзларнинг тусланиши ва турланишида содир бўлади. Мазкур ходиса *эъроб*, сўзларнинг ўзи эса *муъроб* деб аталади.

Умумий тилшунослик соий тилларни флектив тиллар типига киритади. В. Скаличанинг тиллар типологик таснифига кўра, соий тиллар интрофлексив типнинг характерли туридир. Соий тиллар типига кирувчи араб адабий тили – бу агглютинатив-флектив-фузион системадир¹. Унинг агглютинативлиги ўзгармас (соғлом ўзакли) сўзларда намоён бўлса, унинг флективлиги унда ички ва ташқи флексиянинг мавжудлигида намоён бўлади, фузионлиги эса носоғлом ўзакли сўзларда воқеланади.

Араблар эъроб, яъни келишик аломатларини икки гуруҳга ажратишган. Улар *аслий* ва *фаръий* деб номланган².

I. العلامات الإعراب الأصلية – аслий аломатлар сўзларнинг охирида дамма, касра, фатҳалаш билан характерланади.

2. العلامات الإعراب الفرعية – фаръий аломат эса сўзларнинг иккилик, тўғри кўплик музаккар ва тўғри кўплик муаннас жинсларидаги вов, йой, алиф ва касра ҳамда ҳозиргикеласи замоннинг бешта шаклида бўлади.

Юқорида келтирган ҳолатлардан ташкари араб тилида шундай сўзлар борки, уларнинг турланиши одатдаги турланишдан биров фарқланади. Бундай сўзларни араблар “*أسماء ستة*” – *асма’у ситта* деб аташади. Улар қаратқичли сўз биримасининг аниқланмиши вазифасини бажарган пайтида чўзиқ унлилар қабул қилиб, келишикларда турланади.

Эъроб ўзбек тилидаги келишик тушунчасига қисман тўғри келади. Араб тилида исм уч келишикда турланади. Булар дамма, фатҳа ва касра ҳаракатлари билан ифодаланган *рафъ*, *насб*, *жарр* ҳолатларидир. Масалан: جاء زيدٌ, رأيتُ زيدًا, مررتُ بزيد. Келишикларнинг флексияси қиска унлилар билан ифодаланади³. Келишик аффикслари морфологияда сўзнинг турли шакллари сифатида қаралади⁴.

В. Гиргас ҳам нахвга оид асарларни ўрганиб, флексия турлари тўрт хил бўлишини таъкидлайди, у: Рафъ [яъни, бош келишик]; насб [яъни, тушум келишик]; жарр [яъни, қаратқич келишик]; жазм [яъни, сукун]”, – деб, исм ва феълларнинг флексиясини бирга

¹ Мишкуров Э. Н., Рауфова А. Г. Морфологический строй современного арабского языка. – Т.: “Университет”, 1992. – С. 91.

² حفي ناصف. الدروس النحوية. – القاهرة: دار العقيدة، 2007. ص ٢١.

³ Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Восточная литература, 1998. – С. 323.

⁴ Фуломов А. Ф., Асқаров М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. – Т.: Ўрта ва олий ўрта мактаб, 1961. 5-б.

беради. В. Гиргас флексиянинг тўртинчи тури – жазм, яъни сукун турини келтирган.

Бунинг сабаби, эъроб ҳолати келишик каби фақат исм сўз туркумига хос эмас, у феълларда ҳам бўлади. Феълларда эса эъроб *рафъ*, *насб*, *жазм* ҳолатларида дамма, фатҳа ва сукун билан ифодаланади, масалан: *يَضْرِبُ*, *أَنْ يَضْرِبَ*, *لَمْ يَضْرِبْ*.

Сукун нутқда паузани ифодалайди. У сўзнинг ўртасида ёки охирида келиши мумкин. Аммо келишик сифатида фақат сўзнинг охирида қўлланган сукунга нисбатан этилади ва у, юқорида таъкидлаганимиздек, жазм деб номланади.

Демак, араб тилида тўртта келишик: паузал (жазм), бош (рафъ), тушум (насб) ва қараткич (жарр) мавжуд.

Сўз охиридаги сукун жазмни ифодалашдан ташқари, сўзларнинг келишигига алоқаси бўлмаган паузал шакли ҳам ифодалаб келади.

Араб адабий тилида сўзлар тўлиқ ўқилади, сўз охиридаги ҳаракатлар ва ноаниқлик артикли бўлмиш танвин тўлиқ талаффуз этилади. Аммо бирон-бир сўздан кейин бироз пауза сақланса, ушбу сўзнинг охириги ҳаракати талаффузда тушиб қолади. Мазкур фонологик ҳодиса араб грамматикасида сўзларнинг паузал шакли, деб номланади¹.

Мазкур ҳодиса шарқшунослар томонидан тузилган араб тили грамматикасига оид дарсликлар ва фундаментал асарларда фонологик томонига эътибор берилмаган бўлиб, фақатгина сўзларнинг охиридаги маълум ундош ва унлиларининг тушириб талаффуз этилиши тақдим этилган.

Н. Ибрагимов ва М. Юсуповлар араб адабий тилида муаннас жинсдаги сўзлар, нисбий сифатлар, иккилик ва кўпликдаги сўзлар, бирикма олмош кўшилган сўзлар ва феълларнинг орфоэпик услубини тақдим этишган². Юқорида таъкидлаганимиздек, бу услуб фақатгина тушириб тўғри ўқишга оиддир.

Мазкур тадқиқотда сўзларнинг паузал шаклидаги фонологик хусусиятларни таҳлил этишга уринилди.

Маълумки, ушбу таҳлил араб тилшуносларининг назарий асарларида батафсил баён этилган. Аммо араб тилшунослиги ривожига тўртки бўлган Мовароуннахрлик олимлар бу борада қандай изланишлар олиб борганлари деярли ўрганилмаган.

Ушбу масалани тадқиқ этиш учун Маҳмуд Замахшарий, Ҳамидуддин Даририй ва Носир Мутарризийларнинг тадқиқотлари ўрганилди. Даририй ва Мутарризий асарларида паузал шаклнинг фақатгина тушиб қолиш ҳолати тақдим этилган. Бунинг сабаби уларнинг асарлари таълим учун мўлжалланганлиги деб ҳисоблаймиз. Замахшарий эса ўзининг фундаментал назарий асарида бу борада чуқур изланишлар олиб борган.

Пауза ходисаси Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг охириги “المشترك” бўлимида ўрганилган. Замахшарий унлиларнинг талаффузига оид пауза масаласини “الوقف” деб атаган ва айнан шу ном остидаги тадқиқ этган. У пауза ҳолатидаги сўзлар уч хил ўзгаришга учрашини тўртта атама билан тушунтиради. Булар:

1. الاسكان العريخ – *аскан ъарих* – сўз охиридаги унлининг тўлиқ тушиб қолиши.

2. الاشمام – *шшмам* – унлидан холис бўлган унлидан кейин лабларни буткул бирлаштириш, яъни сўз охиридаги у унлисини тилни бирлаштириб, овозсиз ифодалаш маъносини билдиради. Бундан келиб чиқадики, бу ходиса фақат бош келишикдаги сўзларда ва феълларнинг ҳозирги замон шаклида содир бўлади.

3. الروم – *равм* – қисқа унлининг қисқа талаффузи. Бундай ҳолатда унли тембри жуда заиф бўлса-да, у сезилиб туради. Бундай талаффузни Н. Робакидзе редуциявий³ деб атаган.

4. التضعيف – *тадъиф* – ундошни иккилантириш.

¹ Ҳолидов Б. З. Учебник арабского языка. – Т., 1981. – С. 57.

² Иброҳимов Н. ва Юсупов М. Араб тили грамматикаси. – Т., 1997. 403-б.

³ Унлиларнинг ўта қисқариши.

Ёзувда бу ҳодисалар ўз ифодасини топган, масалан: الاسكان учун сўз устига х ҳарфи, التضعیف учун нуқта, الروم учун чизикча, الاشمام учун ش ҳарфи қўйилади.

Араб фонетикасида пауза билан боғлиқ النقل – ўтказиш ҳодисаси ҳам мавжуд. Мазкур ҳодисада “фаълун” вазнидаги бош ёки қараткич келишикдаги сўз паузада талаффуз этилганда, мазкур сўз охиридаги унли битта олдинги ундошга ўтади, масалан: هذا بكر – ҳаза бакрун паузада ҳаза бакур бўлади. Мазкур сўзлар аниқ ҳолатда ҳам, ноаниқ ҳолатда ҳам шундай талаффуз қилинади. Аммо тушум келишигида бу қоида аниқ ва ноаниқ ҳолатда ҳам амал қилинмайди. Шуни айтиш жоизки, агар бу каби сўзларнинг охириги ундоши ҳамза бўлса, ҳар учала келишикда унлининг олдинги ундошга ўтказилиши содир бўлади. Бу ҳодиса унлиларнинг метатеза¹ ҳодисасини англатади².

Паузада талаффуз қилинган фиъл ва фуъл каби вазндаги сўзларнинг охиридан битта олдинги ундоши ўзидан олдинги ундошнинг ҳаракатини олади. Масалан: المينا-ل-бутъи ибораси المينا-ل-бутуъ деб талаффуз қилинади. Мазкур ҳодисани Замахшарий الاتباع – “эргашш” деб номлайди, унинг маъноси унлилар уйғунлигидир. Бунда, албатта, келишиклар кўринмай кетади.

Паузада флексияга кўра ҳамзани касал ҳарфлар ёки чўзиқ унлилар билан алмаштириш мумкин. Масалан: بطاً – بطا، البطو – البطو ёки البطو.

Шунингдек, Замахшарий ي ва و га тугаган сўзларнинг ҳам паузал шаклини тавсифлаган. Бунда кўпроқ паузанинг биринчи, яъни унлининг буткул тушиб қолиши каби шакли қўлланилади.

Паузал шаклда “ан”га тугайдиган исмлар ҳам қўлланилади. Бунда “ан”га айланиб кетади, масалан: عصا – عصا. Шунингдек, “ин”га

тугайдиган сўздан паузал шакл ясалганда, бундай сўзлар الاسكان, яъни келишигининг бутунлай тушиб қолишига учрайди, масалан: قاض – قاض. Аммо аниқ ҳолатда бундай сўзлар чўзиқ унлини қайтариб олади, масалан: القاضي.

Паузал шаклда сўз ифодаланса-ю, аммо бу сўзга бирикма олмошлар қўшилган бўлса, бу сўзнинг унлиси тушиб қолмайди.

Паузал шаклда тамарбутага тугайдиган муаннас сўзнинг³ си⁴ га айланиб кетади, масалан: غرفه – غرفة.

Сўзларнинг паузал шакли улар алоҳида талаффуз қилингандагина қўлланилади³. Бунини паузал шаклнинг хусусиятидан ҳам кўришимиз мумкин.

Замахшарий паузал форманинг тўрт турини берган. Ҳар бир сўз пауза сақланганда мана шу тўрт тур бўйича ифодаланиши мумкин. Паузал шакл сўз шаклининг ўзгаришига қай даражада катта таъсир этишини Замахшарий батафсил таърифлаган. Шунингдек, паузал шаклда кўпроқ الاسكان қўлланилишини, охириги унли буткул тушиб қолишини ҳам кўришимиз мумкин. Бундай ҳодиса билан бир қаторда паузада унлиларнинг тушиб қолишига тўсиқ бўладиган о ҳарфи хусусиятини ҳам Замахшарий ўз асарида келтирган. Бундан эса унлилар тушиб қолишининг олдини олиш каби уринишлар бўлганлиги кўриниб турибди.

Замахшарий пауза баъзи идғом, яъни уйғунлашув каби фонологик ҳодисаларга тўсиқ бўлишини ҳам таъкидлаган.

Замахшарий сўзларнинг паузал шаклида юз берадиган фонологик ўзгаришларни лаҳжалардан олинган мисолларда келтирган. Бу эса Замахшарий нафақат араб тилини, балки лаҳжаларни ҳам мукаммал эгаллаганлигидан дарак беради. Алабатта, бу ҳодиса Қуръон ўқилишида ҳам қўлланилади. Шунингдек, Замахшарийнинг бу тадқиқи аруз вазнида шеърлар кофияси учун муҳим дастур, деб ҳисоблаймиз.

¹ Ассимиляция ёки диссимиляция туфайли сўздаги товуш ёки бўғиннинг ўзаро алмашинуви.

² Гранде Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М., 1963. – С. 586.

³ Birkeland H. Altarabische Pausal formen. – Oslo, 1940. – P. 5.